

ISSN 2076-5908

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Виходить 4 рази на рік

Заснований у березні 1997 року

№ 9 (342). 2015

Черкаси – 2015

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач –
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16161-4633ПР від 11.12.2009

Науковий журнал містить статті, в яких розглядаються актуальні проблеми історіографії та методології історичних досліджень, історії України, всесвітньої історії. Складовою журналу також є огляди і рецензії українських наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Журнал входить до переліку наукових фахових видань України з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10.02.2010 р. № 1-05/1 (Бюлетень ВАК України, 2010. – № 3).

Випуск № 9 (342) наукового журналу Вісник Черкаського університету, серія «Історичні науки» рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 6 від 12.02.2015 року).

Журнал реферується Українським реферативним журналом «Джерело» (засновники: Інститут проблем реєстрації інформації НАН України та Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського).

Головна редакційна колегія:

Черевко О.В., д.е.н. (головний редактор); Боєчко Ф.Ф., член-кор. НАПН України, д.б.н., проф. (заступник головного редактора); Корновенко С.В., д.і.н., проф. (заступник головного редактора); Кирилюк Є.М., д.е.н., доц. (відповідальний секретар); Архипова С.П., к.пед.н., проф.; Біда О.А. д.пед.н., проф.; Гнезділова К.М., д.пед.н., доц.; Головня Б.П., д.т.н., доц.; Гусак А.М., д.ф.-м.н., проф.; Земзюліна Н.І., д.і.н., доц.; Жаботинська С.А., д.філол.н., проф.; Кузьмінський А.І., член-кор. НАПН України, д.пед.н., проф.; Кукурудза І.І., д.е.н., проф.; Лизогуб В.С., д.б.н., проф.; Ляшенко Ю.О., д.ф.-м.н., доц.; Марченко О.В., д.філос.н., проф.; Масненко В.В., д.і.н., проф.; Мігус І.П., д.е.н., проф.; Мінаєв Б.П., д.х.н., проф.; Морозов А.Г., д.і.н., проф.; Перехрест О.Г., д.і.н., проф.; Поліщук В.Т., д.філол.н., проф.; Савченко О.П., д.пед.н., проф.; Селіванова О.О., д.філол.н., проф.; Чабан А.Ю., д.і.н., проф.; Шпак В.П., д.пед.н., проф.

Редакційна колегія серії:

Драч О.О., д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Історія та етнологія України»); Івангородський К.В., к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Історія та етнологія України»); Перехрест О.Г., д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Всесвітня історія»); Кіреєва В.О., к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Всесвітня історія»); Чабан А. Ю., д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Історіографія, джерелознавство»); Лисиця Л.Г., к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Історіографія, джерелознавство»); Абразумова О.М., к.і.н.; Анджеї Стемпнік, д-р габілітований, проф. (Польща); Боєчко В.Ф., к.і.н., доц.; Голиш Г.М., к.і.н., доц.; Гоцуляк В.В., д.і.н., проф.; Дмитро Карев, д.і.н., проф. (Білорусь); Земзюліна Н.І., д.і.н., доц.; Іржавська А.П., к.і.н., доц.; Корновенко С.В., д.і.н., проф.; Лисенко О.Є., д.і.н., проф.; Масненко В.В., д.і.н., проф.; Мельниченко В.М., к.і.н., проф.; Мордвінцев В.М., д.і.н., проф.; Морозов А.Г., д.і.н., проф.; Павел Сердженца, д-р габілітований, проф. (Польща); Присяжнюк Ю.П., д.і.н., проф.; Реснт О.П., член-кор. НАН України, д.і.н., проф.; Синявська Л. І., к.і.н., доц.; Фареній І.А., д.і.н., проф.

Адреса редакційної колегії:

18031, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького,
кафедра історії та етнології України, тел. (0472) 37-55-57
web-сайт: <http://biblioteka.cdu.edu.ua/index.php/visnuku-chnu?id=252>.
e-mail: kafiteu@ukr.net; drach_oksana@ukr.net; iwakos@ukr.net

ЗМІСТ

Методологія та історіографія

- Драч О.О.** Становлення «історії жінок» як наукового напрямку на Заході: досягнення і перспективи 5
- Мілютін С.Ю.** Іконоборський едикт Льва III у російському візантієзнавстві 9
- Михайлюк Ю.М.** «Вищий стан» як соціальний складник українського суспільства литовської доби в оцінці Олександри Єфименко 16
- Саган Г.В.** Українське питання: виклики сьогодення та історія дипломатичного сприяння українській ідеї на території Королівства СХС 23
- Івангородський К.В.** Критика «етнологічної концепції» Лева Гумільова у сучасній російській історіографії 31

Історична антропологія

- Темченко А.І.** Семантика тілесності в лікувальних практиках українців Полісся 43
- Брайчевська О.А.** Сербські народні пісні як відображення історії етносу 47
- Котиченко А.А.** Перші студентки Ягелонського університету 53
- Райківський І.Я.** Михайло Максимович і Галичина 58
- Ніколаєць Ю.О.** Зміни у складі населення Галичини (друга половина 1940-х – початок 50-х рр.) 65
- Присяжнюк Ю.П.** Повсякденне життя населення України після гітлерівської окупації 70
- Палієнко М.Г., Срібняк І.В.** Доля людини на тлі епохи: життєвий шлях Осипа Мельниковича 75
- Капітан Л.І.** Один з когорти закарпатських «незгодних» (сторінки з життя Івана Чендея) 84

КРИТИКА «ЕТНОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ» ЛЕВА ГУМІЛЬОВА У СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

***Анотація.** У статті аналізується історіографічний процес, пов'язаний із критикою сучасною російською гуманітаристикою так званої «етнологічної концепції» радянського етнолога Л. Гумільова. Доведено, що погляди вченого мають у більшості дилетантський характер, а його «концепція» має бути класифікована як псевдонаукова. Розглядається також негативний вплив «концепції Гумільова» на сучасний історіографічний дискурс Росії та на її суспільство.*

***Ключові слова:** Л. Гумільов, сучасна російська історіографія, етнологія, концепція, псевдонаука, дилетантизм, критика.*

Постановка проблеми. З'ясувати більш-менш об'єктивну позицію сучасних російських науковців-гуманітаріїв щодо подій в Україні останніх двох років допоки неможливо, з огляду на досить агресивну риторику політичного істеблшменту сусідньої країни в цій справі, що, очевидно, змушує тамтешніх інтелектуалів, на всяк випадок, відмовчуватися. Водночас поява, на перший погляд, малообґрунтованих проектів і категорій відносно України, її населення (нації), історії, майбутнього змушує пильніше придивитися до розвитку (в тому числі) етноісторичних концепцій, які набули резонансу в російському гуманітарному дискурсі за пострадянської доби, адже чимало з них містять витoki політичних рефренів, що артикують нинішню українсько-російську кризу. Насамперед мова йде про псевдонаукові теорії, які останнім часом стали надзвичайно популярними на теренах Росії і то не лише серед тамтешніх дослідників.

У цьому контексті вартує якнайпильнішої (і прискіпливої) уваги і так звана «етнологічна концепція» Лева Миколайовича Гумільова (1912–1992)*, що стала широко відомою в останні роки горбачовської Перебудови та набула заледве не «ореолу святості» в 1990-х рр. [1]. Прикметно, що теперішній президент Російської Федерації (РФ) В. Путін (він, як і Л. Гумільов, уродженець Ленінграда) неодноразово демонстрував свою обізнаність із працями цього історика, а в 2005 р., перебуваючи з офіційним державним візитом у Казахстані, навіть поклав до його бюсту (знаходиться на території Євразійського національного університету ім. Л. Гумільова (!) в м. Астана (до 1996 р. – Целіноградський педагогічний інститут)) вінок, наголосивши, що це – «видатний російський учений» і, при цьому ж, проголосив «євразійство» новою ідеологією нової Росії [2, 22]. Однак, за уважнішого аналізу, вартість «наукового» доробку Л. Гумільова видається сьогодні не те що сумнівною, а навіть відсутньою та, на жаль, такою, що має негативний вплив і в науковій, і в політичній площинах. Адже мова йде не винятково про дослідницькі практики, а, передусім, про ідеологічну складову його творчості, пов'язану нині із так званим проектом/доктриною «неоевразійства», а також із антисемітськими та неофашистськими конотаціями, вловлюваними сучасними дослідниками його спадщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поки що, як це не дивно, в українській гуманітаристиці концепції Л. Гумільова та її впливу на науку й суспільні процеси на всьо-

* Як відомо, Л. Гумільов був сином двох видатних російських поетів початку ХХ ст. – Миколи Гумільова та Анни Ахматової (до речі, уродженки Черкащини (с. Магусів), дівоче прізвище – Горенко). Через батьків і власні погляди, він (тричі засуджений) загалом провів 14 років у сталінських таборах ГУЛАГу. За «хрущовської» лібералізації він зумів повернутися до нормального життя, стати викладачем Ленінградського університету, захистити і кандидатську, і докторську дисертації, опублікувати більше десяти книг, якими прагнув кинути виклик світовій науці. За висловом А. Янова, «він був одним із найталановитіших і без сумніву найерудованішим представником мовчазної більшості радянської інтелігенції».

Запропонована ним «етнологічна концепція» надзвичайно розлога та багатшарова, а тому коротко її викласти складно. Однак у загальних рисах вона зводиться до того, що етнічна сфера лише частково стосується соціального виміру людства, адже її сутність природна та пов'язана насамперед із біосферою (у тлумаченні відомого українського академіка В. Вернадського). Саме з неї, через малозрозумілі класичному гуманітарію природні процеси, походить так звана «біохімічна енергія», надлишок якої час від часу, у вигляді космічних імпульсів «шмагає» нашу планету. Цю енергію Л. Гумільов означив терміном «пасіонарність», яка й «зароджує» ті колективи людей, які прийнято іменувати «етносами» й які, начебто, об'єднуються ще й у «суперетнос» (по суті – окрема цивілізація). Після «пасіонарного вибуху» кожний етнос існує біля 1200–1500 років, проходячи декілька фаз еволюції (як живий організм) – консолідації, перегріву, акматичну, надлому, інерційну та обскурації. Весь цей процес Л. Гумільов називає «етногенезом» і відносить його до галузі природничих знань, але при цьому заявляє, що його реальне дослідження можливе винятково методами історичної науки.

му просторі, що становив колись Радянський Союз, увага не приділяється. Натомість не можна не відзначити, що власне в російському гуманітарному дискурсі (принаймні, до середини 2000-х рр.) його праці та погляди все ж таки піддавалися об'єктивній фаховій критиці, котра переконливо доводить антинауковість, пропонованої ним візії минулого, та спростовує більшість постулатів, яких дотримувався дослідник. Зокрема цим характеризуються відповідні студії Л. Гумільова, А. Кузьміна, Я. Лур'є, А. Янова, Ю. Семенова, А. Петрова, В. Кореняко, В. Шнірельмана та ін. Втім, систематизованої оцінки щодо критики гумільовської «концепції» (в тому числі й відносно його версії етногенезу східних слов'ян, й відносно окремого етногенезу конкретно росіян, українців і білорусів) також дотепер немає ні в українській, ні в російській історіографіях.

Мета. З огляду на це, вважаємо за мету пропонованої студії аналіз (у межах етноісторіографічної методології) наукової критики так званої «етнологічної концепції» Л. Гумільова сучасними російськими науковцями-гуманітаріями (етнологами, істориками, археологами тощо). Переконані, рефлексія над обраною нами проблематикою багато в чому може прислужитися в процесі усвідомлення сучасного розвитку й української, й російської гуманітарних сфер відносно як етнологічних, так і безпосередньо історичних реконструкцій у галузі етноісторичного минулого й східного слов'янства зокрема.

Виклад основного матеріалу. Ситуація зі зростанням в останні десятиліття популярності псевдонаукових версій історій, здебільшого, зумовлена посттравматичним синдромом руйнації радянської тоталітарної системи, в тому числі й галузі науки історії, котра в СРСР була винятково офіційним знанням. Ця та решта причин сплеску потягу суспільства до псевдоісторичних міфологій безсумнівно вартує ґрунтовного фахового аналізу, але все ж таки має становити окрему тему дослідження. Відтак, ми не будемо тут докладно зупинятися на цьому, хоча нижче відзначимо деякі нюанси щодо означеного феномену, на прикладі зростання популярності та використання «концепції» Л. Гумільова.

Притягальний ефект сучасні антинаукові химери мають не в останню чергу тому, що більшість професійних учених колишніх радянських республік переконані, буцімто, критика таких шарлатанських праць не має дослідницької значущості, але натомість сприяє лише їхній зайвій рекламі. Однак, за цілковитого ігнорування псевдонаукових творів авторитетними вченими, можна потрапити до ситуації, коли люди, які активно застосовують наукові досягнення та пропагують їх у суспільстві (вчителі, працівники, музеїв, бібліотек, журналісти і т. д.), опиняються невідповідними для протистояння таким, як правило, агресивним у наступі «концепціям» і «знанням». Тому слід погодитись із А. Петровим, що «саме тому доволі важливо публікувати основні положення псевдонаукових концепцій, супроводжуючи їх кваліфікованим аналізом спеціалістів, на сторінках спеціальної періодики, розрахованої передусім на професійні співтовариства» [3, 7].

Такий підхід, на нашу думку, має застосовуватися й щодо «етнологічної концепції» Л. Гумільова, котра, незважаючи на тривалу її конструктивну критику фахівцями, досі сприймається більшістю колишніх радянських (й уже не тільки ними) громадян як цілком адекватний і притомний науковий продукт (скажімо, одна із досить контроверсійних його книжок – «Від Русі до Росії» (1992) рекомендована Міністерством освіти РФ у 1996 р. як навчальний посібник для шкіл), хоча (як ми побачимо далі) це далеко не так. Причому його концепція у загальних рисах була сформульована ще в 1970-х рр. і відразу ж зазнала нищівної критики радянськими гуманітаріями, причому не за класову позицію чи минуле автора, а як така, що не спирається на факти. Однак у майбутньому ця обставина лише підсилила «ефект жертви режиму», якою напозір виглядав Л. Гумільов, а відтак, набув уже наприкінці 80-х рр. ХХ ст. статусу «культової фігури» для тогочасних російських антикомуністів. Друге дихання цей «статус» набув на зламі тисячоліть, що було пов'язано зі зростанням у РФ націонал-шовінізму, який вбачав у деяких гумільовських «патріотичних» постулатах ідеологічну уфундованість. Звідси, можна констатувати теперішній парадоксальний ефект, коли в Росії критиків Л. Гумільова значно менше, аніж прихильників.

Короткий нарис історії критики творчості Л. Гумільова не так давно опублікував В. Кореняко [4], запропонувавши починати її аналіз із академічної дискусії на шпальтах радянського часопису «Природа», що розгорнулася після виходу в його першому числі за 1970 р. статті «Етногенез і етносфера», авторства Л. Гумільова. В полеміку з останнім вступили відомі тогочасні етнографи й історики – Ю. Бромлей, М. Артамонов, В. Козлов, Ю. Єфремов, але по суті автор промовчав щодо всіх докорів у відсутності чіткого визна-

чення «пасіонарності», фактично відмовившись конкретизувати свою гіпотезу. Цей епізод уже тоді створив йому репутацію дослідника, з яким немає сенсу дискутувати, а тому він на тривалий час випав із наукового дискурсу. Одночасно радянські гуманітарії не надавали якого-небудь академічного значення поглядам Л. Гумільова.

Звідси, В. Кореняко відзначає прикметну деталь: ані в 1970-х рр., ані в наступні десятиліття у представників академічної науки справа так і не дійшла до нормальної, детальної та системної історіографічної критики творів Л. Гумільова. Причому не так званої «пасіонарної теорії», а власне історіографічної частини її застосування на «практиці», тобто, тих його праць, які присвячені історії конкретних етносів. Відтак, скажімо, чи не єдиною спробою критикувати історичні побудови Л. Гумільова відносно стосунків Русі з половцями («Пошуки вигаданого царства», 1970 р.) стала рецензія на означену роботу Б. Рибаківа [5]. Однак, зі зникненням СРСР, послідовники й апологети «вчення» Л. Гумільова розцінюють усю критику радянськими науковцями його творів винятково в політичній (ідеологічній) площині – як спробу тоталітарної системи «зламати Учителя». Хоча слід зауважити, що ніякого «цькування» (тим більше академічного) відносно Л. Гумільова на цьому етапі його життя не було.

Зі зникненням однобокого методологічного інструментарію радянської науки, критика його «концепції» стала більш аналітичною та професійною, але, як це не дивно, не менш пасивною, аніж радянська. Хоча С. Панарін і В. Шнірельман у 2000 р. наголосили: «Критика побудов Гумільова можлива з найрізноманітніших позицій: і з ідеологічної, і з методологічної, і з формально-логічної. Участь же в ній беруть представники найрізноманітніших дисциплін як гуманітарних, так і природничих» [6, 7]. Разом із тим, доводиться констатувати, що в історіографічному вимірі поза межами фахового аналізу й досі перебуває чимало гумільовських міфологем, зокрема й проблематика етнічної історії східного слов'янства.

Мусимо, зрештою, погодитись із В. Кореняко, що, на жаль, «до тотальної або хоча б відносно повної історіографічної та джерелознавчої експертизи книг Л. Гумільова справа до цих пір не дійшла та, швидше за все, не дійде» [7, 39]. Не в останню чергу подібний песимізм зумовлений тим, що всебічно аналізувати (тим більше фахово критикувати) його праці практично неможливо, адже автор у кожному трактаті виступає в кількох наукових іпостасях – археолог, історик, етнолог, географ, сходознавець, лінгвіст, хімік, фізик тощо (вже тільки це викликає величезний сумнів у науковості цих трактатів). Поєднати ж професійне володіння цими різними дисциплінами, як зауважив свого часу Я. Лур'є, «важко, навіть неможливо» [8, 168]. Так, учені різних спеціальностей неодноразово заперечували (й досить категорично) погляди та підходи Л. Гумільова, але їхні праці та позиції завжди розпорошені та не відтворюють картину критики цілокупно. До того ж ситуацію ускладнює й та обставина, що, як правило, кожна його книга, через величезну кількість довільно поданих думок, тверджень, фактів, вимагає заледве не посторінкового коментування. Своєю чергою, це зумовить ефект, коли критичний розбір праці текстуально в кілька разів перевищить її обсяг.

Оцінюючи критичний потенціал сучасної російської історіографії стосовно «етнологічної концепції» Л. Гумільова, варто зауважити ще один важливий аспект, пов'язаний із саморефлексією теперішньої російської гуманітаристики загалом, так би мовити, її бачення власної специфіки у просторі наукового дискурсу. У цьому ракурсі доволі красномовною є позиція відомого московського історика Ю. Семьонова: «Наші (російські. – К. І.) гуманітарії, – стверджує він, – дотепер так само залишаються не вільномислячими, а віруючими, лишень змінивши одних богів на інших, а деякі посилаються на попередню (радянську. – К. І.) владу, за якої людей зовсім відучували – і багатьох відучили – самостійно мислити... І якщо звернутися до дійсності, то легко з'ясується, що традиція плазувати існує в російській гуманітарній інтелігенції вже давно». Одним же з таких «кумирів» для неї, на думку Ю. Семьонова, – «культовою фігурою» – став і Л. Гумільов, перед яким плазують «наші [російські] інтелектуали, які зовсім нещодавно повзали на череві перед К. Марксом» [9].

Деякі російські дослідники підкреслюють, крім цього, те, що «наша наука досі не позбавлена догматизму, начотництва, невміння та небажання спеціалістів мислити теоретично». Це змушує їх, у прагненні спертися на «авторитети», некритично застосовувати популярні, хоча й слабо обґрунтовані, конструкції та гіпотези. На думку В. Шнірельмана, у

цьому контексті найяскравішим є випадок з Л. Гумільовим, чия грандіозна, хоча й слабо обґрунтована фактами, теоретична конструкція стала в пострадянській час законодавицею моди, тому сьогодні російський дискурс не обходиться без залучення, запозичених із неї, ідей і термінології. Причому вирішальну роль тут зіграв той факт, що, за підтримки впливових чиновників, ця концепція на початку 1990-х рр. була запущена у суспільство та передусім в освіту, що зумовило потужний тиск на вчених, до того ж мало хто зміг його уникнути.

Сучасний російський етнолог В. Шнірельман наголошує на обставині, пов'язаній із відсутністю «у нашої наукової громадськості» інтересу до історії ідей і незнанням «історії світової науки». Адже й концепція Л. Гумільова не стільки запропонувала нові ідеї чи підходи, скільки відродила давно відкинуті та забуті з них, що бентежили уяву публіки ще сто років тому. Хоча з розвитком наукових знань упродовж ХХ ст. ці ідеї неодноразово критикувалися та були спростовані, але, «будучи пов'язані з шовіністичною історіографією та набувши підтримки нацистських учених, ці ідеї в другій половині ХХ ст. замовчувалися радянською наукою, як замовчувалася й їхня критика, оскільки вважалося, ця малоприємна сторінка давно перегорнута й її слід назавжди вирвати з пам'яті». Крім цього, В. Шнірельман небезпідставно підкреслює: «У нас надзвичайно слабо відомий досвід німецької науки епохи нацизму, включаючи етнологію і антропологію... І чимало наших сучасників вельми здивувала би схожість низки ідей, поширених сьогодні в науковому та медійному просторі Росії, з тими, що розділялися вченими в нацистській Німеччині» [10, 70–71]. Таким чином, не важко переконатися, що псевдонаукові концепції, в тому числі й етноісторичні, заслуговують на найпильнішу критику, з огляду на приховані (й не лише суто фахові) ідеологічні небезпеки та на значний інструментальний потенціал їхньої популярності та поширеності серед маси некритично налаштованого населення.

Повертаючись до з'ясування рівня критики «етнологічної концепції» Л. Гумільова сучасною російською історіографією, варто з'ясувати, за якими критеріями його погляди розцінюються в ній як «цілковито антинаукова концепція етногенезу» (Ю. Семьонов). Швидше за все, головна суперечність, яка розколює зсередини цю гіпотезу, – це суперечність між задумом і засобами його реалізації. Ось як, скажімо, пояснюють таку ситуацію С. Панарін і В. Шнірельман: «Гумільов, очевидно, щиро бажав створити цілокупну наукову теорію. Для цього він володів широкими, хоча під час і поверховими, знаннями та чудовою інтуїцією. Втім, він не зумів утриматися у сфері наукової свідомості: занадто багато елементів, збудованої ним конструкції, йдуть як до сфери ідеологічного, так і до сфери цінностей, упереджень і стереотипів повсякденної свідомості. Надто міцною виявилася залежність Гумільова-вченого від уявлень про належного Гумільова-людини. В результаті, не “як було”, а “як мало би бути”, якби людство прийняло цінності, котрі поділяв Гумільов, – ось що склало прихований, самим Гумільовим не відрефлектований, пафос його творів» [6, 18].

Як відомо, найбільш повно свою «теорію» Л. Гумільов виклав у книзі «Етногенез і біосфера Землі», що була завершена на початку 1970-х рр., але так і не опублікована, а натомість депонована ВІНІТІ (Всеросійський інститут наукової і технічної інформації) впродовж 1978–1979 рр. трьома частинами. Друком же вона вперше з'явилася лише в 1989 р. Відомий російський археолог, а також колега Л. Гумільова по Ленінградському університету Л. Клейн, намагаючись визначити жанр означеного видання, дійшов висновку, що в ньому «більше натхнення, ніж науковості», а тому це не наукова монографія, а, радше, «художньо-філософське есе» [11]. Намагаючись проаналізувати, запропоновану Л. Гумільовим теорію, Л. Клейн, у першу чергу, відзначає, що найважче вести мову про схему, за якою «етнос» проходить цикли різного віку, адже, крім їхнього виявлення за фіктивними ознаками, власне зовсім незрозуміло, «що є етнос»? Згідно археолога, запропоновані узагальнення – межі періодів (фаз), їхня тривалість, цифри – «все це побудовано на піску!» Тому немає жодного сенсу вести мову щодо початку існування етносу, його кінця чи його перетворень, якщо неправильно, непереконливо вказані його визначальні ознаки, якщо немає жодних критеріїв діагностики.

Іншими словами, як зауважив А. Янов, «ми зовсім нічого про діяльність біосфери щодо виробництва етносів не знаємо, крім того, що вона, на думку Гумільова, їх виробляє». Однак, звідки ми дізнаємося, що з'явився новий етнос? Виявляється, з «пасіонарного вибуху», тобто, з виверження біосфери. А. Янов резонно зауважує, що Л. Гумільов «мав хоча б недвозначно пояснити читачу, що таке новий етнос, що саме робить його новим і

на підставі якого об'єктивного критерію ми можемо визначити його принципову новизну». Втім, «парадокс гіпотези Гумільова полягає в тому, що ніякого такого об'єктивного критерію в ній просто немає» [12, 110].

Загалом, «теорія пасіонарності», запропонована Л. Гумільовим, безумовно є одним із найсуперечливіших компонентів його «етнологічної концепції». Натомість дослідники неодноразово підкреслювали, що феномен пасіонарності вже був неодноразово описаний і проаналізований фахівцями інших галузей, зокрема соціологами та психологами, з працями яких Л. Гумільов зовсім не був обізнаним. Не менше здивування істориків і етнологів зумовлює той факт, що в його працях пасіонарні вибухи закінчуються в XIV ст. і пов'язані з появою «етносу великоросів». Як зауважив той таки А. Янов, «або почалися істотні перебої в біосфері, якщо вона не змогла за шість століть виробити жодного нового “суперетносу”, або Гумільов штучно її заблокував – із “патріотичних” міркувань» [12, 113].

Так само й спрощеність трактування Л. Гумільовим міжетнічної взаємодії прикладами поведінки різних представників етнічних спільнот як пасажирів громадського транспорту змусила, скажімо, Л. Клейна констатувати, що «етнос реалізується не в трамваї». Не менш проблематичним, з погляду сучасних російських гуманітаріїв, є спроба Л. Гумільова трактувати етнос винятково як природне явище. На думку Л. Клейна, ту обставину, що це явище лежить у сфері природи, а не соціальної, Л. Гумільову якраз і потрібно було би доводити, але «докази марно будемо шукати, крім тих, які виявилися непридатними» [11].

Ознакою, що дозволяє визнати «концепцію» Л. Гумільова псевдонауковою, є також, неодноразово підкреслюваний російськими фахівцями, його дилетантизм у різних сферах (тут спрацював ефект «гонитви за кількома зайцями», на чому наголошувалося вище), зокрема природничій і математичній. Добре відомо, що його твори перенасичені різними «природничими» термінами («поле», «енергія», «біоритми», «спадковість», «інтерференція», «ентропія» тощо). Особливого значення він надавав і «модному» в 1970-х рр. серед технічної інтелігенції так званому «системному підходу», котрий, на його переконання, начебто, «один вирішує проблему етносу». Втім, як слушно наголошує С. Іванов, «багаточисельні графіки та криві у працях Гумільова не повинні спантеличувати – про жодну з одиниць і складових цих креслень не сказано жодного разу, чому вони відповідають і як їх вимірювати». Саме це «словесне асорті» створювало в середовищі радянської інтелігенції «атмосферу веселого дилетантизму» [13].

На цьому ж наголошував і Л. Клейн: «Л. Гумільову здається, що він все це робить – виявляє статистичні закономірності, внутрішню логіку, групує матеріали за схожістю та відмінністю, застосовує порівняльний метод (а не просто порівнює), словом, діє природознавчими методами. Насправді ж нічого цього немає. Нема жодної статистичної таблиці, не говорячи вже про кореляційні чи регресійні, жодного графіка розподілень, нема частотного аналізу, нема й відповідних обрахунків. Справжніх порівняльних таблиць теж немає» [11].

У більшості випадків так звана «наукова аргументація» Л. Гумільова являє собою насамперед припущення та відверті вигадки, базовані ним на інтуїції, а нерідко й на банальній підтасовці фактів, на чому теж неодноразово акцентували сучасні російські фахівці. Зокрема, вкотре можна процитувати Л. Клейна, який доволі дошкульно змушений констатувати: «Інтуїція підказує... То навіщо тоді узагальнювати факти, будувати докази, шукати істину? У Л. Гумільова є якесь апріорне знання, про яке він не повідомив завчасно читача й яке витягає щоразу, коли воно продикує його чергову тимчасову відмову від проголошеного тільки-но принципу. Однак якщо підходити суворо, то або факт не достовірний, або принцип не придатний» [11]. Зі свого боку, можемо додати, що, попри постійну декларацію у своїх працях досить чіткої методології, останньої їм якраз бракує найбільше.

Щоправда Л. Гумільов не один раз і сам натякав на порушення ним певних наукових правил і процедур, натякаючи, що в контексті значного історичного синтезу йому потрібні насамперед інтуїція й осяяння (але ж одна справа – певні наукові вільності, а інша – тотальне їхнє ігнорування). Відтак, згідно спостереження С. Іванова, наукове кредо Л. Гумільова – «логіки тут немає, адже правильність тези дана в інтуїтивному узагальненні» [13]. Подібний висновок змушений був зробити і Л. Клейн: «Неоглядна сміливість ідей, громогласні проповіді, сподівання винятково на приклади й ерудицію – адже це зброя дилетантів. Дивно бачити професійного вченого, настільки прихильного дилетантському образу мислення» [11].

Те ж саме можна відзначити й відносно етногенетичних побудов Л. Гумільова, передусім присвячених давньоруському періодові, в тому числі й етноісторичному розвитку східнослов'янських спільнот. З цього приводу А. Петров резюмує: «Без цілого арсеналу вигадок, натяжок, ігнорування суперечливих даних не можна було би вибудувати настільки уможлядну та схематичну картину, яка представлена Л. Гумільовим» [3, 43]. На тому ж свого часу зупинявся й Л. Клейн: «Висновки Л. Гумільова не ґрунтуються на фактах, а накладені на них і покликані підлагодити, припасувати їх під певну схему, що, буцім, вони випливають не з фактів, а з теоретичної концепції» [11].

Подібну методика, аналізуючи місце Давньої Русі в творах Л. Гумільова, змушений був викрити й Я. Лур'є: «Там, де передбачуваний “факт” підходить під концепцію, він годиться, навіть якщо ґрунтується на джерелі, далеко не сучасному подіям. Пояснюючи, наприклад, зміну “етнічної психології” від XIV ст., Гумільов не полінувався послатися на лермонтівську “Пісню про купця Калашнікова”, як на історичне джерело. Приклад цей добре накладався “на канву часу та простору” і тому міг бути запропонований як “голий факт”. Саме такий метод використання джерел і був покладений Л. Гумільовим в основу дослідження давньої історії Русі» [8, 169]. Загалом, реконструкція історії Київської Русі базувалася на принциповому ігноруванні ним критики джерел (або як він сам називав цей метод – «дрібнознавство»; в термінології Л. Гумільова – «мелочеведение» [14, 19]) та на вигадуванні уявних і потрібних «фактів» для завчасно сконструйованої схеми. Отже, на-вряд чи можна вважати науковим підхід, коли реальні джерела підміняються винятково домислами та вмонтовуються до концепції, тільки з огляду на дослідницьку доцільність. Дослідження давньоруської доби, за цілковитого ігнорування джерел (передусім, літописів) не лише зумовило критику деяких сучасних російських фахівців, але й їхнє значне обурення цією обставиною. Той таки Я. Лур'є у цьому контексті підкреслював: «За викладу історії Київської Русі, він, в основному, спирався на пробіли в літописній традиції, що дозволяли йому створювати довільні конструкції; описуючи історію наступних століть, він систематично замовчує те, що містять літописи, повідомляючи читачу дещо таке, чого в жодних джерелах знайти не вдається» [8, 175].

Особливо помітним є таке ставлення Л. Гумільова до етногенезу східних слов'ян, на чому також неодноразово наголошували російські гуманітарії. Зокрема А. Кузьмін з цього приводу зазначив: «Свого часу, під пером автора (Л. Гумільова. – К. І.) з'явилася ідея про зародження слов'янства у II ст. н. е. Ця дата була потрібною для того, щоб “поховати” слов'ян у XIV ст. (адже, згідно Л. Гумільова, максимальний вік етносу становить 1200 років. – К. І.) та дати початок новому етносу росіян. Антиісторичність концепції очевидна й для непосвячених: відродження XIV–XV ст. йшло не за рахунок відкидання попередньої історії, а якраз навпаки, – за рахунок підкреслювання її спадковості» [15, 259]. На цьому ж наголошує й А. Петров: «Запозичивши в О. Шпенглера та Н. Данілевського ідеї щодо циклічності історичного розвитку, він вивів власний цикл життя етносу, рівний 1200 рокам. Звідки взявся саме такий часовий відтинок можна лишень здогадуватися... Щоб цей цикл поширити на всі інші етноси, що майорять на сторінках його книг, Л. Гумільов удався до очевидних натяжок. Скажімо, для того, аби до приходу монголів на Русь, давньоруський етнос (Л. Гумільов не називав цей «етнос» так, а натомість нейтральніше – «слов'янський». – К. І.) знаходився у фазі “обскурації”, автор без будь-яких підстав відносить початок етногенезу слов'ян до I ст. н. е.» [3, 43].

Таким чином, ознак псевдонауковості в «етнологічній концепції» Л. Гумільова, згідно її критики сучасною російською історіографією, можна виділити далеко не одну. Це й необґрунтовані належним чином гіпотези (по суті вигадки), й цілковите ігнорування джерел в етноісторичних реконструкціях, посилення на дослідницьку інтуїцію й осяяння відносно історичної правди, замість ретельного дослідження та доведення істини, й дилетантизм у застосуванні природничих методів, і банальні домисли та вигадкування потрібних фактів, які довільно нанизуються на завчасно створену схему (у випадку «концепції» Л. Гумільова – схему етногенезу). Все це аж ніяк не свідчить на користь його «вчення», котре слід охарактеризувати однозначно як псевдо- й антинаукове, а також таке, що не має жодної евристичної цінності ані для етнології, ані для історії.

Сучасна російська історіографія, критикуючи «етнологічну концепцію» Л. Гумільова, зосередила свою увагу не лише на фахових пробілах цього дослідника та його візії етно-

історичного минулого, зокрема й давньоруської доби, але й на не зовсім позитивному впливі цього «вчення» в межах суспільно-політичного простору сьогоденної Росії. Не оминули дослідники увагою також мотивацій безпосередньо Л. Гумільова щодо створення пропонуваної ним «концепції» та причин, за якими вона здобула доволі потужний резонанс у новітньому російському суспільстві. Так, стосовно внутрішніх бажань Лева Миколайовича ще радянські історики з певною гіркотою зауважували, що його творчість – це не «подолання самообману», а, на жаль, «спроба обманути всіх тих, хто не має можливості заглибитися в перевірку фактичного підґрунтя» його «осянь» [5, 159].

Упередженість автора «теорії пасіонарності» підкреслював і Я. Лур'є: «Побудова Гумільова не лише теоретично вразлива, але й фактично не вірна. Перевірка її на матеріалі джерел з історії Давньої Русі виявляє, що перед нами – не спроба узагальнити реальний емпіричний матеріал, а плід упереджених ідей і авторських фантазій» [8, 177]. Чимало фахівців, зокрема й зарубіжних, однозначно визнавали творчість Л. Гумільова «белетристичною». Скажімо, відомий тогочасний польський професор, спеціаліст з історії Київської Русі А. Поппе характеризував її як «гарні теревені» («hiubsche planderei») [16, 220].

Деякі російські дослідники схильні пояснювати заангажованість позиції Л. Гумільова передусім його надмірним «патріотизмом». Справді, доволі відомим є його постулат: «Я не розумію, як можна вивчати російську історію та не бачити, де свої і де чужі» [17, 137]. Своєю чергою, С. Панарін і В. Шнірельман також наголошують на тотальному суб'єктивізмі конструкції Л. Гумільова: «Зовсім не випадково багато війн, кривавих зіткнень і жорстоких переслідувань він пояснює “помстою” за страждання, вчинені предкам. Не на “природничо-науковий метод”, а на крайній суб'єктивізм, підживлюваний апріорними уявленнями й етнічними стереотипами, спирається Гумільов під час пояснень історичних подій і спорудження своїх гіпотез. Інших причин – політичних, соціальних, економічних тощо – він просто не помічає, не хоче помічати. В його логіку вони не вписуються» [6, 11]. Внаслідок цього, а також відсутність об'єктивного та, відповідно такого, що верифікується, критерію новизни етносу, як зауважує А. Янов, «робить гіпотезу Гумільова несумісною з вимогами природознавства, але й взагалі виводить її за межі науки, перетворюючи на легку здобич “патріотичного” волюнтаризму» [12, 112].

Одним із наслідків такої «наукової діяльності» стає поява не чергового міфу, а вже окремої міфологічної системи, що не має нічого спільного навіть із наближенням до реконструкції історичної минувшини. На такій негативній ролі Л. Гумільова зупинявся зокрема, вже неодноразово згадуваний, Л. Клейн: «Йому не хочеться витратити сили на роботу з джерелом», а крім цього, в його працях «нема й ретельно вивірених описів, повних переліків, історіографічних оглядів і багато іншого». Висновки Л. Клейна також маловтішні: «Втім, без попередньої критики джерел і інших атрибутів наукової обробки фактів “осмислення” якраз і перетворюється на “спекулятивну філософію” та “міфотворчість”!». Більше того: «Гори фактів, факти найрізноманітніші, це вражає та пригноблює, але... не переконує (чи переконує лише легковірною). Тому що факти нагромаджені саме горами, навалом, невпорядковано. Ні, це не методика природознавства, – резюмує Л. Клейн. – Л. Гумільов – не природознавець. Він – міфотворець! Причому лукавий міфотворець – перевдягнений у халат природознавця» [11].

Безперечно праві С. Панарін і В. Шнірельман, що «Гумільова можна вважати засновником певного вчення, зітканого з протиріч, невідданих постулатів і міфологем, але ніяк не “батьком” якоїсь особливої науки, тим більше науки етнології» [6, 27]. Одночасно для російських гуманітаріїв очевидним є факт того, що саме Л. Гумільов став предтечею сучасної російської квазіісторіографії (так звана «альтернативна історія») та «фолк-історії» (folk-history). Причому остання обставина також багато в чому пояснює сучасну популярність поглядів цього дослідника. Фактично Л. Гумільов став «пророком дилетантів і ксенофобів-недоучок, одержимих шаленими бажаннями ошчасливити людство новими версіями історії». Звісно, він цього не бажав, але саме він підготував ґрунт для бурхливого проростання різноманітних творців псевдоісторичної маячні та необхідну аудиторію споживачів цієї продукції. Відтак, С. Панарін і В. Шнірельман констатують: «Гумільов своїм авторитетом наче санкціонував довільне поводження з історією. Нині кожний може робити з нею все, що йому заманеться: перелицьовувати факти, заради власних етнічних уподобань; посилатися на сумнівні джерела як на абсолютні докази; взагалі ні на що не поси-

латися; вигадувати свідчення, яких бракує, та навіть створювати за предків цілі хроніки, начебто, дивом знайдені в дідусевому сараї» [6, 32–33].

Подібні псевдонаукові розважання деякі дослідники пропонують відносити до «квазіісторіографії», що спрямована, в першу чергу, на удавлення, легендарність і унікальність власного етносу. Водночас вона подана в епатованому стилі та переконана в тотальній (свідомо зміненій) неправдивості історіографії академічної. Однак позірна «правдивість» і «сенсаційність» таких творів більшістю (не підготовлених фахово) читачів сприймається адекватно тому, що між професійною та дилетантською історіографіями не існує жорсткої межі. Адже, з одного боку, мова йде про відомі події (персонажів), але з іншого – досить часто квазіісторіографія пов'язана з особами, які певним чином належать (або самі ж відносять себе) до «академічної науки». Саме до такого типу дослідників, на думку В. Кореняко, належить і Л. Гумільов, який починав як учений «академічного типу», але з часом «еволюціонував у напрямі дилетантизму» [7, 39]. Саме тому він став «культовою фігурою» та головним «історичним джерелом» для всієї сучасної російської квазіісторіографії (А. Фоменко, М. Аджі та ін.).

Особливо багато спекуляцій з'явилося з приводу феномену так званої «пасіонарності» (начебто, відкритої Л. Гумільовим), джерело якої, буцімто, має винятково «позаземне походження». І якщо сам творець цієї гіпотези пояснював її природу максимально адекватно, стримано й «науково» обережно, уникаючи однозначного висновку, то його «послідовники» вже значно прямолінійніше розвивають цю ідею. Дехто, наприклад, переконує, що це неодмінно діяльність «космічних прибульців», а дехто, скажімо, йде ще далі, запевняючи (хоч Л. Гумільов ніколи на це не погодився б), що пасіонарний поштовх робить... Бог! Однак, у такому разі, «відповіді, на поставлені Гумільовим питання, потрібно шукати не в науці, а у сфері трансцендентального» [6, 25].

Не зайвим буде ще раз підкреслити, що Лев Миколайович був надзвичайно далеким від подібних речей і, звісно, щиро прагнув здійснити прорив у радянській гуманітаристиці, але, на жаль, обраний ним теоретично-методичний інструментарій, не дозволив йому цього зробити, а натомість покликав до життя значний пласт антинаукових писань його апологетів. Слід також зауважити, що пік популярності творів і «концепцій» Л. Гумільова припав саме на час розпаду Радянського Союзу та, згідно А. Петрова, став тоді своєрідною «віддушиною» в «ідеологічно та національно закомплексованій країні». На жаль, у тогочасному російському суспільстві пієтет переважив розум: «Все це було цілком природною реакцією на пануюче розчарування в попередніх системах цінностей. За белетризованим викладом, наявністю біосферно-пасіонарних розумностей, за немарксистською концепцією євразійства, що повернулася на російський ґрунт, на інший план відходили всі невідповідності та протиріччя теорії Л. Гумільова» [3, 44].

Аналізуючи секрет приголомшливої популярності Л. Гумільова, А. Іванов з-поміж іншого, виокремив і його «патріотичний» компонент, причому не лише в працях, але й біографії. При цьому цілком резонно посилається й на характеристику А. Янова, котрий визначав цю популярність тим, що, на момент розпаду СРСР, була «глибока внутрішня потреба в підтвердженні, освяченому авторитетом науки, що у великій країні є гідне майбутнє». Водночас для А. Янова Л. Гумільов був «прапором “червоно-білої” опозиції». Відтак, будучи одночасно і проти радянського, і проти західного, він якнайкраще за тих умов підходив на роль ідейного цементу певної утопічної політичної платформи [13]. До того ж Л. Гумільов на початку 1990-х рр. ідеально підходив на роль суспільного «чаклуна»: його супроводжував ореол в'язня сталінських таборів і сина двох видатних поетів. Тому він, начебто, вийшов із срібного віку, «врятований» ГУЛАГом від радянзації.

Саме тому наукоподібні твори Л. Гумільова в цей період отримали статус «нового слова», зокрема в історіографії, та набули сили нової національної міфології в ідеологічному вакуумі пострадянської Росії. Хоча вже у 1992 р. А. Янов зауважив, що по суті нічого нового його ідеї не несли: «Незважаючи на введення до гри біосфери, пасіонарності та решти вчених термінів, гіпотеза Гумільова не так уже й далеко пішла від виродженої <“русской идеи”>, аби не повіяло від неї чимось рідним на “російських патріотів”» [12, 116].

Окремої уваги в контексті аналізу критики сучасною російською гуманітаристикою «етнологічної концепції» Л. Гумільова заслуговує та її частина, котра викриває антисемітські та неофашистські конотації в його творах. Показово, що одним із перших пи-

тання в такому ракурсі порушив американський історик російського походження А. Хазанов, давши цілком недвозначну характеристику книзі Л. Гумільова «Давня Русь і Великий Степ» (1989): «Претензійна монографія Гумільова про кочовиків євразійських степів, опублікована в Росії, вирізняється лише нічим не приборканою фантазією та погано прихованим антисемітизмом» [18, XXXIV]. Хоча, врешті-решт, як іронізував Л. Клейн, Л. Гумільов мав обернути весь пафос своєї теорії «проти євреїв, оскільки це нестерпне плем'я самим своїм існуванням спростовує гумільовську концепцію про непорушний зв'язок етносу з територією». Попри це, «відірваний від прабатьківщини та розсіяний світом, цей народ давно мав загинути, а він досі існує скрізь» [11].

Своєю чергою, в 1992 р. А. Янов також попереджав, що «вчення Гумільова» може стати «ідеальним фундаментом російської “коричневої” ідеології». По-перше, він пояснював це тим, що воно синтезує жорсткий детермінізм з доволі волюнтаристською пасіонарністю, знімаючи, таким чином, глибоку суперечність між ідеологічними установками «червоних» і «білих». А по-друге, «воно підкреслює саме те, що їх об'єднує – ненависть до Заходу та пріоритет нації (етносу) над особистістю (як заявляв Л. Гумільов: «Етнос як система не зіставляно грандіозніший за людину» [19, 102]) [12, 115]. У 2000 р. уже С. Панарін і В. Шнірельман акцентували увагу щодо цього наступним чином: «Тотальна “біологізація” історичного процесу, здійснена Гумільовим, дає знову-таки квазінаукове обґрунтування для культивування етнічного снобізму з домішками расизму. Однак це ще, так би мовити, квіточки, що виростають з гумільовської теорії, ягідки ж будуть значно отруйнішими. Як би не суперечив Гумільов сам собі, ми пам'ятаємо його кінцевий висновок – етнос – природний феномен, він підкорений обставинам місця та часу, які, своєю чергою, не залежать від жодних людських установок, відтак, і від моралі. Природа не знає провини: відповідно, й етнос не несе відповідальності за будь-який найжахливіший злочин. Як не можна викликати на людський суд землетрус або чуму, так і не підлягають осуду суб'єкти “етнічної анігіляції”, яку люди, котрі Гумільова не читали, назвали би просто геноцидом» [6, 30].

Тим часом, основи нового «культурного расизму», присутні в працях Л. Гумільова та його послідовників, більшість сучасних російських інтелектуалів зовсім не бентежать. Адже, як зауважує той же В. Шнірельман, «для багатьох наших колег його побудови оточені ореолом святості; на них лише дозволено шанобливо посилатися, але в жодному випадку не критикувати», чим «учені погоджуються підводити під ксенофобію “наукову базу”» [10, 71]. Разом із тим, у сучасній РФ вихваляння «концепції Гумільова» є чудовим засобом зайвий раз продемонструвати свою лояльність Кремлю. Адже для багатьох російських «інтелектуалів» цілком очевидно є «марність спроб применшити роль Гумільова-вченого», оскільки «на його дослідження в галузі євразійства, що глибоко поєднуються з його теорією етногенезу, *все частіше посилаються перші особи Росії (!!!; тут і далі курсив наш. – К. І.), коли доводять правоту своїх поглядів на внутрішньо- та зовнішньополітичні процеси, які відбуваються на державному або глобальному рівнях»* [20, 178]. Звісно, як же ж можна критикувати антинаукову концепцію, якщо на неї посилаються «перші особи Росії»?

Отже, як бачимо, деякі так звані «наукові концепції» мають далеко не безневинні наслідки. Вкотре підтверджуючи ту значну відповідальність, яку несуть перед суспільством учені, насамперед у гуманітарній сфері. На жаль, «етнологічна концепція» Л. Гумільова, крім майже нульової евристичної цінності, має неабиякий негативний вплив на сучасний і інтелектуальний, і суспільно-політичний простори Росії. На ще більший жаль, чимало легковажно пропагованих і декларованих ним ідей, лунають сьогодні в загалом ксенофобській агресивній риториці російського істеблшменту відносно українців та України.

Найопукліше подібну позицію демонструють сьогодні так звані «неоевразійці», для яких Л. Гумільов – культова фігура, «останній євразієць», своєрідний медіум поміж класичним і нео-євразійствами, «гуру» від етнології й історії, духовний натхненник, пророк і, очевидно та безсумнівно, ще багато-багато хто. Втім, насправді ситуація з «євразійством» Л. Гумільова далеко неоднозначна та стосується, принаймні, двох важливих нюансів. Насамперед, мова йде відносно того, наскільки сучасне явище «неоевразійства» є генетичним продовженням інтелектуального руху так званого «класичного євразійства» 1920–30-х рр. (а тим більше творчості Л. Гумільова)? А крім цього, доволі проблематич-

ною виглядає характеристика неоєвразійства як наукової парадигми чи взагалі інтелектуальної течії в рамках сучасного російського гуманітарного дискурсу, що аж ніяк не наближає ні постать, ні «етнологічну концепцію» Л. Гумільова до цього явища.

Однак і надалі сучасні неоєвразійці наполегливо переконують у наявності спадкового зв'язку між євразійським рухом в європейському середовищі російської інтелектуальної еміграції 1920-х рр. і поглядами Л. Гумільова. Цей міф у Росії з'явився ще наприкінці Перебудови, внаслідок якої дослідник став надзвичайно популярною та впливовою особою, чудово усвідомлюючи цей свій новий суспільний статус. Тому він прийняв цю ідею, котра, очевидно, не могла не імпонувати йому, а відтак, почав говорити про себе, як про євразійця (цьому чимало посприяло й те, що він листувався з одним із засновників класичного євразійства – П. Савицьким, хоча особисто вони не були знайомими). Особливо знаковим у цьому ракурсі стало і його останнє прижиттєве інтерв'ю для дайджесту «Соціум» (опубліковане 1992 р. у п'ятому числі), де він заявив: «Коли мене називають євразійцем, я не відмовляюся від цього імені», зокрема тому, що «я дійсно погоджуюся з основними історико-методологічними висновками євразійців» [21, 480].

На жаль, уточнення етнолога щодо цієї позиції сучасні неоєвразійці не помічають (або ж свідомо не хочуть помічати). Так, досить важливим, з нашого погляду, є твердження Л. Гумільова, що між ним і євразійцями «є істотні розбіжності». А на питання щодо майбутнього та перспектив євразійства, то він був однозначно переконаним, що це можливо винятково в царині науки й у жодному разі не в політичній площині. Непоміченим залишається й такий вагомий постулат Л. Гумільова: «Євразійська теза – слід шукати не стільки ворогів, яких і так багато, а слід шукати друзів – це найголовніша цінність у житті» [21, 480,482].

Однак його послідовники надали цьому підіграванню «в євразійця» й уявній спадковості євразійської доктрини в його «концепції» чітку інструментальну функцію. Причому, як справедливо зауважила французька дослідниця М. Ларюель, це була «функція легітимації» написаного Гумільовим, через «прилучення» його до євразійців: мовляв, вони самі визнавали його одним зі «своїх» [22, 7]. Не менш слушною є й наступна її думка: «Навряд чи можна визнати Гумільова законним спадкоємцем євразійців. Уявлення про синхронність творчості євразійців і Гумільова принципово важливе для його учнів: з його допомогою вони намагаються привласнити чужу інтелектуальну власність. Насправді ж, “останній євразієць” – це не Гумільов, а Савицький» [22, 10].

Послідовники ж Л. Гумільова, намагаючись взяти на озброєння ранню євразійську думку та видати себе за її єдиних спадкоємців, на переконання М. Ларюель, здійснюють тим самим «грандіозну інтелектуальну узурпацію» [23, 6]. Найгіршим же наслідком цього стало те, що бездарні епігони Л. Гумільова привели «євразійську теорію», згідно сучасних російських гуманітаріїв, лише до послаблення та нівелювання в ній наукового та евристичного компонентів, а натомість до посилення елементів спекулятивної метафізики та міфотворення. Саме тому чимало сучасних фахівців далеко небезпідставно вважають неоєвразійців науковими дилетантами, які займаються тотальною профанацією євразійської ідеї, що у сучасній Росії дедалі більше віддаляється і від концепцій 1920-х рр., і від поглядів на неї Л. Гумільова.

Щоправда єдиного концептуально-ідеологічного трактування євразійства на сьогодні також не спостерігається. Безпосередньо в РФ його два найвпливовіші варіанти демонструють А. Дугін і В. Путін. На переконання німецького політолога А. Умланда, попри те, що між путінським і дугінським варіантами євразійства простежуються деякі паралелі, включаючи їхню відносну віддаленість від класичного євразійства та гумільовщини, зрештою, «між інтерпретаціями євразійства Путіним і Дугіним існує більше відмінностей, аніж схожості» [24]. Натомість «офіційний етнолог Кремля» – В. Тішков вважає, що саме Л. Гумільов винний у тому, що сьогодні існує неясне розуміння поняття «Євразія»: «Частково це сум'яття, – стверджує він, – було створене паранауковими конструкціями Л. Гумільова, який відтворив туманний і малооб'єднаний образ союзів між слов'янами та степовими народами, формотворчим природним середовищем, вирішальним впливом патріархальності лідерів у створенні потужних державних утворень, і в той самий час (у парадоксальному протиріччі) він стверджував певну наукову чи природничу основу для виникнення, існування та зникнення етнічних спільнот» [2, 24].

Однак ми не можемо з цим погодитись, оскільки Л. Гумільов ніколи не належав до євразійського дискурсу, ніколи не доводив існування чи єдності міфічної «євразійської

цивілізації», а єдиним спільним, що якось об'єднує його з євразійцями, було пояснення «степової (кочової)» специфіки етнічної ідентичності сучасних росіян. З огляду на це, ми не можемо визнати за Л. Гумільовим статусу ані як «останнього євразійця», ані тим більше «першого неоевразійця». Своєю чергою, ґрунтовний аналіз наукових та ідейних підвалин сучасного російського неоевразійства дозволить лише посилити наше переконання в тому, наскільки далекою є ця течія і від класичного євразійства 1920–30-х рр., і тим більше від творчості Л. Гумільова, хоча це вже окрема тема для дослідження.

Висновки. З огляду на спрямованість, тональність і предметність критики так званої «етнологічної концепції» Л. Гумільова сучасною російською історіографією, можемо дійти висновку про загалом доволі сумний стан останньої. Ще за життя дослідника його колеги неодноразово (хоча й мляво та несистематично) вказували на псевдонауковість його розважань, у тому числі натякали й не на зовсім безхмарну моральну сторону його конструкцій. На сучасному етапі, як це не дивно, на перший погляд, критика його «концепції» залишається в російському гуманітарному дискурсі предметом уваги кричущо малої частини його представників, причому така критика у сучасній Росії взагалі виглядає зазедве не політично (чи ідеологічно) ангажованим заняттям. У той же час, своєрідна легітимізація російськими вченими цієї антинауковості, через пошанування «концепції Гумільова», провокує стрімке зростання і популярності, і, начебто, «притомності» та «правдивості» інших різноманітних псевдонаукових версій історичного минулого, які до того ж набагато «комерційно виправданіші», ніж суха та нудна академічна продукція. Не менш проблематичною видається й політизація «концепції» Л. Гумільова, як конкретними представниками влади Кремля, так і деякими сучасними російськими ідеологами, які використовують і особистість, і творчість Л. Гумільова для власних (до того ж, як правило, агресивних ультраправих) ідейних доктрин і гасел. На жаль, не оминає це сьогодні й України, супроти якої ці доктрини та гасла застосовуються, всупереч думці Лева Миколайовича про «взаємну терпимість українців і великоросів» [25, 266], яку він доводив в останній своїй книзі.

Список використаної літератури

1. Основними працями Л. Гумільова, де викладена його «етнологічна концепція» є: Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилёв. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1989. – 496 с.; Гумилёв Л. Н. География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилёв. – Л. : Наука, 1990. – 280 с.; Гумилёв Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь / Л. Н. Гумилёв. – М. : Мысль, 1989. – 764 с. Див. також: Івангородський К. В. Біолого-географічна концепція етносу Л. Гумільова / К. В. Івангородський // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. праць. – Черкаси : ЧНУ, 2011. – Вип. 4. – С. 82–85.
2. Тишков В. «Євразія» як метафора і о миссии российской нации / В. Тишков // VI Конгресс этнографов и антропологов России (Санкт-Петербург, 28 июня – 2 июля 2005 г.) : тез. докл. – СПб., 2005. – С. 22–28.
3. Петров А. Перевернутая история. Лженаучные модели прошлого / А. Петров // Новая и новейшая история. – 2003. – № 3. – С. 36–59.
4. Кореняко В. К критике концепции Л. Н. Гумилева / В. Кореняко // Этнографическое обозрение. – 2006. – № 6. – С. 22–35.
5. Рыбаков Б. А. О преодолении самообмана (По поводу книги Л. Н. Гумилёва «Поиски вымышленного царства», М., 1970) / Б. А. Рыбаков // Вопросы истории. – 1971. – № 3. – С. 153–159.
6. Шнирельман В. Лев Николаевич Гумилев: основатель этнологии? / В. Шнирельман, С. Панарин // Вестник Евразии. – 2000. – № 3. – С. 5–37.
7. Кореняко В. Этнонационализм, квазиисториография и академическая наука / В. Кореняко // Реальность этнических мифов / под ред.: М. Олкотт, А. Малашенко. – М., 2000. – С. 34–52.
8. Лурье Я. Древняя Русь в сочинениях Льва Гумилёва / Я. Лурье // Звезда. – 1994. – № 10. – С. 167–177.
9. Семёнов Ю. Идеологическая мода в науке и скептицизм [Электронный ресурс] / Ю. Семёнов // Скепсис. – 2003. – № 2. – Режим доступа: http://sceptis.net/library/id_313.html.
10. Шнирельман В. Наука и этика, или Могут ли ученые избежать ксенофобии? / В. Шнирельман // Антропология академической жизни: адаптационные процессы и адаптивные стратегии. – М., 2008. – С. 68–81.
11. Клейн Л. Горькие мысли «привередливого рецензента» об учении Л. Н. Гумилёва [Электронный ресурс] / Л. Клейн // Нева. – 1992. – № 4. – Режим доступа: http://sceptis.net/library/id_86.html.
12. Янов А. Учение Льва Гумилёва / А. Янов // Свободная мысль. – 1992. – № 17. – С. 104–116.
13. Иванов С. Лев Гумилев как феномен пассионарности [Электронный ресурс] / С. Иванов // Неприкосновенный запас. – 1998. – № 1. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/1998/1/nzgumil.html>.
14. Гумилёв Л. Н. Поиски вымышленного царства (Легенда о «Государстве пресвитера Иоанна») / Л. Н. Гумилёв. – М. : Наука, 1970. – 430 с.
15. Кузьмин А. Пропеллер пассионарности, или Теория приватизации истории / А. Кузьмин // Молодая гвардия. – 1991. – № 9. – С. 256–276.
16. Russia Mediaevalis. – Vol. 1. – Munchen : Wilhelm Fink Verlag, 1973.

17. Гумилёв Л. «Меня называют евразийцем» / Л. Гумилёв // Наш современник. – 1991. – № 1. – С. 132–141.
18. Khazanov A. M. Nomads and the outside world / A. M. Khazanov. – Madison : University of Wisconsin Press, 1994. – 382 p.; Цит за: Семёнов Ю. Идеологическая мода в науке и скептицизм [Электронный ресурс] / Ю. Семёнов // Скепсис. – 2003. – № 2. – Режим доступа: http://scepisis.net/library/id_313.html.
19. Гумилёв Л. Чтобы свеча не погасла : Диалог / Л. Гумилёв, А. Панченко. – Л. : Сов. Писатель, 1990. – 128 с.
20. Гладкий Ю. Н. Лев Гумилев: трудная судьба учения (к 100-летию со дня рождения автора) / Ю. Н. Гладкий, В. С. Ягья // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). – 2013. – № 2. – С. 174–178.
21. Гумилёв Л. «Скажу вам по секрету, что если Россия будет спасена, то только как евразийская держава» [1992] / Л. Гумилёв // Основы евразийства : Антология / сост. А. Дугин. – М., 2002. – С. 479–482.
22. Ларюэль М. Когда присваивается интеллектуальная собственность, или О противоположности Л. Н. Гумилева и П. Н. Савицкого / М. Ларюэль // Вестник Евразии. – 2001. – № 4. – С. 5–19.
23. Ларюэль М. Переосмысление империи в постсоветском пространстве: новая евразийская идеология / М. Ларюэль // Вестник Евразии. – 2000. – № 1. – С. 5–18.
24. Умланд А. «Евразийские» проекты Путина и Дугина – сходства и различия [Электронный ресурс] / А. Умланд // Geopolitika (Литва). – 2012. – 23.06. – Режим доступа: <http://www.e-ices.org/russian/print/textid:15423>.
25. Гумилёв Л. Н. От Руси до России : Очерки этнической истории / Л. Н. Гумилёв. – СПб. : ИД «Кристалл», 2002. – 352 с.

Одержано редакцією 19.01.2015

Прийнято до публікації 13.02.2015

Аннотация. *Ивангородский К.В. Критика «этнологической концепции» Льва Гумилёва в современной российской историографии.* В статье анализируется историографический процесс, связанный с критикой современной русской гуманитаристикой так называемой «этнологической концепции» советского этнолога Л. Гумилёва. Доказано, что взгляды ученого имеют в большинстве дилетантский характер, а его «концепция» должна быть классифицирована как псевдонаучная. Рассматривается также негативное влияние «концепции Гумилёва» на современный историографический дискурс России и на ее общество.

Ключевые слова: Л. Гумилёв, современная российская историография, этнология, концепция, псевдонаука, дилетантизм, критика.

Summary. *Ivangorodsky K.V. Critic of «ethnological conception» of Leo Gumiliov in modern Russian historiography.* In the article is analyzed the historiography process connecting with the modern Russian humanitarian science criticism of the so-called «ethnological conception» by soviet ethnologist L. Gumiliov. It's proven that the scientist's looks are in majority amateurish, and his «conception» must be classified as pseudo-scientific. Negative influence of «Gumiliov conception» on modern historiography discourse in Russia and russian society is examined also.

Taking into account the orientation of modern Russian historiography criticism to the so-called «ethnological conception» by Gumiliov, we can make the conclusion about it's in the whole sad state. Yet in the time of L. Gumiliov life his colleagues repeatedly specified the conception of ethnogenesis as pseudo-scientific. At the modern stage the critic of his «conception» remains the subject of attention for small part Russian humanitarian representatives. That's why the critic of Gumiliov looks as the politically (or ideological) engaged employment in modern Russia. Problematic is in politicizing of L. Gumiliov «conception» by concrete Kremlin authority representatives and some modern Russian ideologists. They use the personality and work of L. Gumiliov for own enough aggressive ideological doctrines and slogans.

Key words: L. Gumiliov, modern Russian historiography, ethnology, conception, pseudo-science, dilettantism, criticism.

